

УДК 329:321.022:323.1(477)

ПОЛІТИЧНІ ПАРТІЇ ТА ПОЛІТИЧНА УЧАСТЬ ЯК ЧИННИКИ ФОРМУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ПОЛІТИЧНОЇ НАЦІЇ У ХХ-ХХІ СТ.: ІСТОРИЧНА РЕТРОСПЕКТИВА І СУЧАСНІ ТЕНДЕНЦІЇ

Бєлашко С.О.

завідувач сектору періодичних видань редакційно-видавничого відділу

Національного інституту стратегічних досліджень при Президентові України

Розглянуто участь політичних партій у формуванні української політичної нації на різних етапах цього процесу. Запропоновано авторську періодизацію участі політичних партій у процесі націєтворення. Проаналізовано механізми здійснення партійних впливів на цей процес у кожному з періодів.

Рассмотрено участие политических партий в формировании украинской политической нации на разных этапах этого процесса. Предложена авторская периодизация участия политических партий в процессе формирования нации. Проанализированы механизмы осуществления партийных влияний на этот процесс в каждом из периодов.

The participation of political parties in the formation of the Ukrainian political nation at various stages of this process is examined. The periodization of political parties' participation in the process of nation-building is proposed. The mechanisms of the party influences on this process in each of the periods are analyzed.

Ключові слова: політичні партії, політична участь, українська політична нація, формування нації, ідеологія, ідентичність.

Політичні партії з моменту їх виникнення стають одним із головних суб'єктів націєтворення, провайдерами ідей державного будівництва у певному національному форматі. В умовах загального виборчого права вони є основним механізмом політичної участі громадян. Саме партії артикують на політичному рівні цінності національної спільноти, формулюють національні інтереси та втілюють їх у життя. Причому вони можуть здійснювати цю функцію як через свою роботу у структурах державної влади та місцевого самоврядування, так і через антисистемну діяльність.

В сучасній українській політології аналізу феномена політичної нації, зокрема історичних, етнокультурних, соціально-економічних, політичних, правових чинників її формування та розвитку, приділяли увагу О. Антонюк [1], Б. Гаврилишин [2], Я. Грицак [3, 4, 5], І. Дзюба [6, 7], В. Журавський [8, 9], О. Картунов [10], Г. Касьянов [11, 12], В. Кремень [13, 14, 15], І. Кресіна [16], В. Крисаченко [17, 18], С. Кульчицький [19, 20, 21,], І. Курас [22, 23, 24, 72], О. Курінний [25, 26], Ю. Левенець [27], М. Михальченко [9, 28, 29, 30], Л. Нагорна [31, 32, 33], В. Наулко [34, 35, 36, 37, 38], М. Обушний [39], В. Панібудьласка [40], Г. Перепелиця [41], І. Прибиткова [42, 43, 44, 45], Ю. Римаренко [46, 59], М. Розумний [47, 48, 49], Ф. Рудич [50, 51], О. Субтельний [52], М. Степико [53, 54, 55, 56, 57, 58], Д. Табачник [13, 15], В. Ткаченко [13, 14, 15], Ю. Шемшученко [59], Л. Шкляр [60], Р. Шпорлюк [61, 62], та інші дослідники. Загалом вчені сходяться на думці, що українська нація є історичним феноменом, остаточне формування якого можливе лише в умовах існування національної державності та громадянського суспільства. Отже, існує потреба дослідження історичної специфіки формування української політичної нації, особливостей її функціонування, чинників та механізмів її подальшого розвитку.

В епоху глобалізації тема формування націй набуває якісно нової актуальності. Проблема політичної стабільності в Україні лежить не стільки у сфері міжнародних відносин, скільки у площині етнічної та національної ідентифікації її громадян. Політична ідентичність поступово стає все більш динамічною категорією. В умовах сучасної України синхронізація процесів державного будівництва, національного становлення і ціннісно-цивілізаційного вибору обумовлює дуже широкий спектр ідентичностей [63]. Це створює додаткові перспективи для України, але разом з тим несе з собою нові виклики, до яких суспільство має бути готовим.

Мета цього дослідження – визначити найважливіші чинники політичної участі та діяльності політичних партій на різних етапах формування української політичної нації, обґрунтувати значимість їхнього впливу на цей процес.

Перші приклади діяльності протопартійних утворень, спрямованої на формування української політичної нації, можна знайти ще у середині ХІХ століття. Зокрема в цьому контексті можна згадати діяльність Кирило-Мефодіївського товариства (братства), засновники якого розглядали українську політичну націю як суб'єкт слов'янської федерації. Серед пропонуєваних ними конкретних заходів були скасування кріпацтва, ліквідація юридичних відмінностей між станами, доступність освіти для мас. Складена колективно

програма товариства «Закон Божий (Книга буття українського народу)» за допомогою релігійно-повчальних та історико-публіцистичних аргументів доводила право українського народу бути ініціатором боротьби за національне й соціальне визволення слов'янських народів з об'єднанням їхніх новостворених демократичних республік у федерацію зі столицею у Києві [64]. Такі поодинокі приклади політичної думки жодним чином не впливали на реальну політику свого часу, в якій домінували зовсім інші тренди [65, 66], але знайшли чимало послідовників у майбутньому і справили великий вплив на теоретиків і практиків українського націєтворення.

Масова політична участь стає визначальним чинником суспільно-політичних процесів на українських землях, зокрема й формування політичної нації, на початку ХХ століття. Основним механізмом такої участі стають політичні партії, які формулюють і реалізують власні доктрини творення нації та державного будівництва.

1900–1920 рр. Від самого свого виникнення на початку ХХ століття українські партії публічно артикулюють питання формування політичної нації. У січні 1900 року у Харкові члени студентських гуртків заснували Революційну українську партію (РУП), її першим програмним документом стала брошура адвоката М. Міхновського «Самостійна Україна» [67]. Протягом 1900–1905 рр. виникла низка інших партій, які так чи інакше ставили своїм завданням формування української політичної нації. При цьому підходи до форми і змісту національної державності були досить різними – від автономії у складі Росії до самостійної соціалістичної республіки [68]. Після поразки революції 1905–1907 рр. більшість українських партій фактично призупинили свою діяльність або звели її до мінімуму в умовах переслідувань з боку самодержавної влади. Відродження старих і виникнення нових українських партій відбулося в 1917 році, після падіння монархії.

Важливу роль у створенні, зміцненні та визначенні основних напрямків діяльності Української Центральної Ради відіграли три провідні партії: Українська соціал-демократичної робітничая партія (УСДРП), Українська партія соціалістів-революціонерів (УПСР) та Українська партія соціалістів-федералістів (УПСФ). Загалом до складу УЦР входили представники 19 політичних партій (з них 17 називали себе соціалістичними) [69]. Четверта частина місць у ЦР належала російським, польським, єврейським та іншим партіям (соціал-демократам, есерам, Бунду). Саме під впливом політичних партій, передусім лівоцентристських, було офіційно зафіксовано поліетнічність новоствореної держави та визначено відповідні принципи формування української політичної нації. Зокрема у розділі VII Конституції УНР було досить детально прописано режим створення і функціонування національно-персональних автономій, через які реалізовувалося «право на самостійне устроєння свого національного життя, що здійснюється через органи Національного Союзу, влада якого шириться на всіх його членів, незалежно від місця і поселення в УНР» (стаття 69). «Населяючим територію УНР націям – великоруській, єврейській і польській» така автономія надавалась за фактом ухвалення Конституції, а білоруси, чехи, молдавани, німці, татари, греки та болгари для її здобуття мали подати заяву з десятьма тисячами підписів (стаття 70) [70]. Внаслідок цього в Українській Народній Республіці фактично було чотири державні мови: українська, російська, польська, єврейська (ідиш).

Під час громадянської війни 1918–1920 рр. на території України виникає ціла низка квазідержавних утворень (Донецько-Криворізька Радянська республіка [71, 72, 73, 74], Республіка Гуляйполе [75], Одеська Радянська Республіка [76, 311–361], Радянська Соціалістична Республіка Тавриди та інші), у яких різні політичні сили проводять власну національну політику. Помітного впливу на формування української політичної нації ці квазідержави, які існували лише по кілька місяців, не справили, але сам факт їхнього створення досі використовується певними політиками, що не можна ігнорувати при вивченні процесів націєтворення.

1920–1927 рр. Після завершення громадянської війни перемогою більшовиків формування української політичної нації відбувається в рамках Української Радянської Соціалістичної Республіки. У квітні 1923 року XII з'їзд РКП(б) оголосив «коренізацію» офіційним курсом партії у національному питанні. У тому ж місяці VII конференція КП(б)У заявила про політику «українізації», а ЦВК и Раднарком УРСР одразу ж прийняли відповідні декрети. Українізація передбачала дерусифікацію політичного і громадського життя, обов'язкове вживання української мови в установах, переведення судочинства на українську мову, зміцнення позицій української школи, культури, науки [77]. Для службовців, викладачів встановлювався термін (переважно один рік) переходу на українську мову. Діяли державні курси вивчення української мови і культури з випускними іспитами. Паралельно з українізацією у суспільстві насаджувалася ідеологія правлячої партії. Таким чином, можна говорити про спробу формування української нації на етнічно-ідеологічних засадах (повною

мірою ця доктрина була реалізована у Північній Кореї шляхом імплементації націонал-комуністичної ідеології чучхе [78]).

Політикою українізації керувало політбюро ЦК КП(б)У, виконання відповідних заходів доручили Всеукраїнській центральній комісії українізації при РНК УРСР. За практичну реалізацією цієї політики відповідав Народний комісаріат освіти. Кадровий кістяк українізації складали так звані «національні комуністи». Це середовище формувалося самостійницькою течією, яка існувала всередині КП(б)У ще за часів революції, та колишніми українськими лівими есерами та лівими соціал-демократами, що влилися в більшовицьку партію відповідно в 1920 і 1925 рр. Зокрема до них належали М. Скрипник, В. Блакитний, Г. Гринько, А. Хвиля, О. Шумський, П. Любченко, М. Яворський [79].

1927–1939 рр. Друга половина 1920-х рр. позначилася прийняттям політичних рішень про індустріалізацію та колективізацію. Політика українізації об'єктивно заважала форсованій реалізації поставлених цілей, зокрема була стримуючим чинником масової трудової міграції робітників з-поза меж України, яку потребували масштабні промислові будівництва, тому КП(б)У відмовилась від неї рішуче й беззастережно. Понад те, очільники й провідники українізації стали одними з перших жертв політичних репресій [80, 81]. При цьому формально політика українізації в УРСР скасована не була, і навіть на XIII з'їзді КП(б)У в 1937 році секретар ЦК С. Косіор заявляв, що «ЦК КП(б)У весь цей час продовжував лінію на подальшу українізацію» [82].

У цей період відбувається суттєве зменшення ваги етнічного чинника й посилення ідеологічного. Починається системне формування поліетнічної радянської нації. Цьому сприяють і заходи правлячої партії, спрямовані на зміни соціально-демографічної структури українського суспільства. Знаковою подією стало введення у 1938 році обов'язкового вивчення російської мови в усіх школах УРСР.

1939–1945 рр. Друга Світова війна привела до суттєвих змін кордонів Української РСР. В цей період на Західній Україні відбувається масове винищення та/або вигнання осіб неукраїнського етнічного походження. В першу чергу, це стосувалося поляків Галичини і Волині, однак аналогічні процеси, хоча й у значно менших масштабах, мали місце на Закарпатті щодо угорців й на Північній Буковині щодо румун. На нашу думку, ці процеси варто розглядати не тільки, а можливо і не стільки, як етнічні чистки. Адже головною метою і Організації українських націоналістів, яка провадила цю політику під час німецької окупації, і Комуністичної партії, яка використовувала аналогічні, хоча і менш жорстокі практики, було знищення на території України людей за певними етнічними ознаками, а усунення всіх, хто з тих чи інших причин (етнічних, релігійних, ідеологічних) не належав і не хотів належати до української політичної нації, точніше до її певної партійної моделі. Таким чином, як це не парадоксально виглядає на перший погляд, ОУН і ВКП(б) керувалися однаковою логікою, силовими методами усуваючи перепони на шляху формування української політичної нації. Те що ідейні провідники цих партій ставили собі зовсім різні цілі націєтворення і державного будівництва, лише підтверджує універсальність силового інструментарію у вирішенні етнонаціональних проблем того часу.

1945–1985 рр. У повоєнний період формування радянської нації залишається головним трендом етнонаціональної політики ВКП(б)/КПРС. Разом з тим, з'являється ціла низка протестних рухів. У цьому контексті найбільший інтерес викликають дисиденти та правозахисники, які виходили саме з принципів існування, принаймні в теорії, української політичної нації та керувалися її інтересами [83]. Закладене ними ідейне підґрунтя пізніше стало вагомим чинником розбудови незалежної української держави.

1986–1991 рр. З початком перебудови КПРС (та КПУ як її складова) досить швидко втрачає провідну роль у формуванні української політичної нації як невід'ємної частини «великого радянського народу». В Україні широко розгортається неформальний громадський рух на захист екології та підтримку української мови. Характерно, що цей тренд було започатковано всередині правлячої партії. Зокрема його рушійними силами стали Демократична платформа КПРС та Народний рух України за перебудову. Симптоматично, що порівняно чесні та вільні вибори 1989-1990 рр., наслідки яких трохи пізніше відіграли надзвичайно важливу роль у зміні вектору формування української політичної нації, відбулися в умовах формальної однопартійності. Перехід до багатопартійності почався вже після завершення електорального циклу. Однак його значення аж ніяк не варто применшувати. Адже саме політичні партії, зокрема правого та правоцентристського спрямування, першими офіційно проголосили своєю метою створення незалежної української національної держави [84; 85, 71; 86, 4; 87].

1991–2000 рр. Розпад Радянського Союзу та утвердження державної незалежності України створили якісно інші умови становлення та розвитку української політичної нації. Україна почала будуватися як національна держава. Втім, за винятком окремих

праворадикальних організацій, наприклад ВО «Державна самостійність України» [88], всі політичні партії відмовились від етнічного принципу формування української нації на користь політичного, принаймні етнополітичного. Так, у програмі Соціал-національної партії України, що пізніше була перейменована на ВО «Свобода», відзначалося: «СНПУ бачить Україну як державу української нації, з республіканським устроєм, всі громадяни якої, незалежно від національної і релігійної приналежності, користуватимуться рівними правами і захистом держави» [89].

Етнічний чинник в Україні має значно меншу вагу у формуванні нації, ніж у інших посткомуністичних країнах – Польщі, Угорщині, Литві, Румунії, Болгарії, Сербії, Хорватії, Латвії, Естонії, Грузії, Вірменії, Абхазії. Значною мірою цей тренд був обумовлений позицією партій лівого (КПУ, СПУ, СелПУ, ПСПУ) та ліберально-центристського (ПДВУ, ЛПУ) спрямування. Показовим у цьому плані є формулювання преамбули Конституції України «Український народ – громадяни України всіх національностей» [90], яке було затверджене саме за наполяганням лівих сил у Верховній Раді.

2000–2010 рр. Із завершенням першої фази пострадянської трансформації, під час якої було завершено розбудову інститутів нової незалежної держави, на порядок денний знову виходять питання націєтворення. «Помаранчева революція» дала старт «етнічному реваншу», метою якого фактично було формування української нації на засадах моноетнічності. Політика президента Ющенка у цій сфері багато в чому нагадувала досвід початку 1990-х і призвела до схожих наслідків. Як зазначав німецький дослідник Г. Зімон, «ера Ющенка закінчилася з балансом, що викликав розчарування: вікно у демократію, щоправда, залишалося відкритим, проте від консолідації демократичних інституцій Україна опинилася набагато віддаленішою, ніж на це можна було сподіватися навесні 2005 р.» [91, с. 338].

На нашу думку, спроба «етнічного реваншу» провалилась передусім завдяки активному спротиву політичних партій лівого та лівоцентристського спрямування та близьких до них громадських організацій. ПР, КПУ, СДПУ(о), СЛС, «Віче» та дрібніші суб'єкти українського політикуму доклали максимум зусиль, щоб на державному рівні відмовитись від доктрини формування політичної нації на моноетнічних засадах. В ході цієї боротьби «Партія регіонів зуміла взяти на себе роль провідника інтересів сходу країни, не ставлячи під сумнів загальноукраїнську лояльність» [91, с. 348].

У цей період політичні партії переходять від активної політики націєтворення до реактивної: не нав'язують суспільству власні ідеологічні доктрини, а намагаються артикулювати у своїх програмах існуючі тренди громадської думки, експлуатувати суспільні настрої та політичні запити. Головною, базовою цінністю українського суспільства традиційно є справедливість. Саме в контексті досягнення справедливості слід тлумачити цінності, які, на думку більшості громадян сучасної України, мають бути реалізовані в процесі суспільної самоорганізації та формування української політичної нації: подолання відчуження держави від суспільства, системна модернізація, громадянська злагода, соціальна держава, сталий розвиток. Зазначені цінності посідають чільне місце у програмах всіх політичних партій України. Натомість етнічні чинники відходять на маргінес української політики. Характерно, що навіть артикуляція суто етнічних вимог (надання державного статусу російській мові чи збереження офіційної винятковості української) подається прибічниками такого кроку саме у контексті формування політичної нації, з використанням відповідної аргументації – посилань на світовий досвід, апеляцій до прав людини і громадянина, історичних екскурсів тощо.

3 2010 року. Перемога на президентських виборах лідера Партії регіонів Віктора Януковича з самого початку трактувалася його ідейно-політичними противниками як початок згортання українського національного проекту, при якому «насамперед постраждають українська мова, історія, освіта, телебачення» [92, 24]. Однак різких змін власно у політиці націєтворення не відбулося. Натомість мала місце суттєва корекція практик формування політичної нації, використовуваних правлячими партіями за допомогою державних інституцій. Фактично відбулося повернення до доктрини націєтворення, яка домінувала за часів Леоніда Кучми. Втім, на нашу думку, ця доктрина мала перехідний, тимчасовий характер, а її основним завданням було виграти час, відклавши вирішення низки принципових питань до завершення в Україні пострадянської трансформації. У нових історичних реаліях, коли політичні партії стали потужними і самодостатніми суб'єктами української політики, в тому числі й у сфері націєтворення, повторення ситуації п'ятнадцятирічної давнини є практично неможливим.

Сьогодні важливим чинником формування української політичної нації є електоральна активність громадян. Етнізація державної ідеології у попередній період призвела до зростання політичної, зокрема електоральної, активності громадян Сходу та Півдня України, спрямованої на підтримку певних партій, зокрема ПР і КПУ. Саме ця зміна характеристик

політичної участі значною мірою обумовила офіційне визнання на державному рівні можливості розвитку України і формування української політичної нації поза євроатлантичним простором. Ознаками цього тренду стало проголошення позаблокового статусу України [93] та прийняття Закон України «Про засади державної мовної політики», який дозволив забезпечити російській мові офіційний статус принаймні на рівні регіонів, де значну частину населення складають російськомовні громадяни [94].

В сучасній Україні досить виразно спостерігається латентна конкуренція двох моделей української політичної нації. Відповідні концепції формулюються провідними партіями, а їх артикуляція обумовлюється, як правило, політичною, зокрема електоральною, кон'юктурою. Теоретично це може привести до фактичного формування на території України двох політичних націй, наслідком чого стане розмежування за прикладом Чехословаччини або Бельгії.

Сьогодні можна говорити про одночасне формування політичної нації та громадянського суспільства – формування громадянської нації. Вона формується на рівні ОСББ, під час захисту парків та історичної забудови, в ході обговорення спрощеної системи оподаткування фізичних осіб-підприємців і навіть у групах «Фейсбуку». Значною мірою це пов'язано з неспроможністю партій запропонувати громадянам такі форми політичної участі, які б відповідали їхнім інтересам, потребам і настроям.

Висновки

З початку ХХ століття політичні партії є визначальним чинником формування української політичної нації. На різних етапах історичного розвитку саме партії пропонували (а частіше нав'язували) українському суспільству ту чи іншу модель політичної нації. При цьому практики націєтворення залежали більше від історичних обставин, ніж від ідеологічних засад політичних партій.

Спроби етнізації процесів формування політичної нації та державотворення неминуче ведуть до внутрішнього розколу України. Причому довжина цього шляху зворотно залежить від рівня відкритості суспільства: в тоталітарному будь-який спротив жорстко придушується, в авторитарному ситуація загострюється повільно але неухильно, в демократичному відцентрові тенденції проявляються доволі швидко.

Важливу роль у формуванні української політичної нації в різних історичних умовах відіграє позасистемна та антисистемна діяльність політичних партій. Націоналісти, ліберали, анархісти, комуністи, «зелені», автономісти – всі вони беруть активну участь у процесах національного творення, часто заперечуючи, критикуючи, руйнуючи існуючу державно-політичну систему.

На пострадянському етапі розвитку України, однією з характерних рис якого є багатопартійність, політичні партії активно стимулювали формування української політичної нації. Водночас партії виступали певним стабілізатором суспільно-політичних процесів, зокрема й у контексті націєтворення. Саме діяльність політичних партій, головним чином лівого та лівоцентристського спрямування, запобігла можливим перекосам у державному будівництві, які могли призвести до загострення конфліктів на національному ґрунті.

Важливим чинником формування в Україні політичної нації і громадянського суспільства є антипартійна діяльність. КПУ/КПРС, «партії влади» часів Леоніда Кучми (НДП, СДПУ(о), ПР), «Наша Україна» та «Батьківщина» або у ширшому тлумаченні «помаранчеві», Партія регіонів – всі ці політичні сили ставали потужним подразником протестних настроїв громадян, спрямовуючи їхню політичну активність у відповідному напрямку. Характерно, що у кожному з цих випадків конфлікт виходив за рамки суто політичного протистояння і набував ознак національної екзистенційності, загострюючи протиріччя до дилеми «Бути чи не бути українській нації?».

Сьогодні в Україні, по суті, утверджується водночас дві доктрини формування політичної нації. Кожна з них формулюється та реалізується певною групою політичних партій. Майбутнє української політичної нації значною мірою залежить від того, чи зможуть ці партії досягти компромісу та виробити єдину концепцію національного та державного будівництва, яка матиме консенсусну підтримку у політикумі та суспільстві.

Література

1. Антонюк О. В. Формування етнополітики в Україні: теоретико-методологічні та концептуальні засади: Дис... д-ра політ. наук: 23.00.05 / Державна академія керівних кадрів культури і мистецтв. – К., 2001.
2. Гаврилишин Б. Д. До ефективних суспільств: Дороговкази в майбутнє: доп. Римському Клубові / Б. Гаврилишин; упоряд. В. Рубцов. – Вид. 3-тє, допов. – К.: Унів. вид-во ПУЛЬСАРИ, 2009. – 248 с.
3. Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX-XX століття. – Київ: Генеза, 1996.
4. Грицак Я. Страсті за націоналізмом. Історичні есеї. – К., 2004. – 343 с.

5. Грицак Я. Национализируя многоэтническое государство // *Ab imperio*. – 2009. – № 1 – С. 25–41.
6. Дзюба І. Інтернаціоналізм чи русифікація? // *Вітчизна*. – 1990. – № 5. – С. 95–131.
7. Дзюба І. «Чи буде світ людства світом національної справедливості?» / І. Дзюба // *Україна в пошуках нової ідентичності*. – К., 2006. – С. 13–222.
8. Журавський В. С. Політичний процес в сучасній Україні: політологічний аналіз. Дис... д-ра політичних наук. – К., 1996.
9. Михальченко М., Журавський В., Танчер В. Соціально-політична трансформація України: реальність, міфологеми, проблеми вибору. – К., 1997. – 178 с.
10. Картунов О. В. Західні етнонаціональні та етнополітичні концепції: теоретико-методологічний аналіз. – Автореферат на здобуття наукового ступеня д. політ. наук / НАН України, Інститут держави і права ім. В. М. Корецького. – К., 1996.
11. Касьянов Г. Теорії нації та націоналізму. – К., 1999. – 352 с.
12. Касьянов Г. Украина 1991–2007. Очерки новейшей истории. – К.: Наш час, 2008. – 480 с.
13. Кремень В. Г., Табачник Д. В., Ткаченко В. М. Україна: альтернативи поступу (критика історичного досвіду). – К.: «ARC-UKRAINE», 1996. – 793 с.
14. Кремень В., Ткаченко В. Україна: Шлях до себе. Проблеми суспільної трансформації. – К.: Видавничий центр «Друк», 1998. – 448 с.
15. Кремень В. Г., Табачник Д. В., Ткаченко В. М. Україна: проблеми самоорганізації: [В 2 т.] – К.: Промінь, 2003
16. Кресіна І. О. Українська національна свідомість і сучасні політичні процеси: (Етнополітологічний аналіз). – К.: Вища шк., 1998. – 392 с.
17. Українська політична нація: генеза, стан, перспективи / В. С. Крисаченко, М. Т. Степико, О. С. Власюк та ін.; За ред. В. С. Крисаченка. – К.: НІСД, 2003. – 632 с.
18. Крисаченко В. Українська ідентичність // *Освіта і управління*. – 2010. – № 2-3. – С. 137–140.
19. Кульчицький С. В. Новітня історія України // *Український історичний журнал*. – 1991. – № 12. – С. 3–16.
20. Кульчицький С. Комунізм в Україні: перше десятиріччя. 1919–1928. – К., 1996.
21. Кульчицький С. Історичні передумови переростання перебудови в національну революцію (1989–1991) // *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*. – Вип. 5. – К., 2001. – С. 330–351.
22. Курас І. Ф. До проблеми української соборності. Доповідь на науково-теоретичній конференції, присвяченій 80-річчю Акту Злуки УНР та ЗУНР 1919 р. – К., 1999. – Січень.
23. Курас І. Ф. Державна етнонаціональна політика в умовах становлення відкритого суспільства // *Етнополітологія в Україні. Становлення. Що далі?* – К.: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України, 2002.
24. Курас І. Ф. Етнополітологія. Перші кроки становлення. – К.: Генеза, 2004.
25. Курінний О. Державна мова в системі освіти як засіб інтеграції мовних меншин до українського суспільства // *Магістеріум*. Вип. 37, Мовознавчі студії / Національний університет «Києво-Могилянська академія». – К.: Аграр Медіа Груп, 2009. – 104 с. – С. 54–64.
26. Курінний О. В. Реалізація національними меншинами права на внутрішнє самовизначення у правовій системі України // *Наукові записки НаУКМА. Том 116, Юридичні науки / Національний університет «Києво-Могилянська академія»*. – К.: Видавничий дім «КМ Академія», 2011. – 109 с. – С. 44–47.
27. Левенець Ю. А. Держава у просторі громадянського суспільства / НАН України; Ін-т політ. і етнонац. досліджень. – К.: Освітня книга, 2006.
28. Дашутін Г. П., Михальченко М. І. Український експеримент на терезах гуманізму. – К.: Парламентське вид-во, 2001. – 335 с.
29. Михальченко Н. И. Украинское общество: трансформация, модернизация или лимитроф Европы? / НАН Украины; Институт социологии {Киев}; АПН Украины; Институт высшей школы {Киев}. – К., 2001. – 440 с.
30. Михальченко М. І. Україна як нова історична реальність: запасний гравець Європи. – Дрогобич: Відродження, 2004. – 488 с.
31. Нагорна Л. Рекombінація ідентичностей і нове структурування українського соціуму // *Наукові записки / Збірник*. – К.: ІПіЕНД, 2000. – Сер. «Політологія і етнологія». – Вип. 12.
32. Нагорна Л. Національна ідентичність в Україні. – К.: ІПіЕНД, 2002. – 272 с.
33. Нагорна Л. П. Соціокультурна ідентичність: пастки ціннісних розмежувань. – К., ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2011. – 272 с.
34. Наулко В. И. Современные сепаратистские идеи территориального расчленения Украины // *Политология и социально-политические процессы в советском обществе: Тез.* – Одесса, 1991. – С. 139–140.
35. Наулко В. І. Формування української народності й нації // *Культура та побут населення України: Навч. посіб. для вузів. Вид. друге, доп. і перероб.* – К.: Либідь, 1993. – С. 14–24.
36. Наулко В. І. Зміни етнічного складу людності України в ХХ ст. // *Етнонаціональний розвиток України: Матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. 22–25 трав. 1997 р.* – К., 1997. – Ч. 2. – С. 190–194.
37. Наулко В. І. Співвідношення понять «нація» – «етнос» в аспекті державотворення України // *Етнічність в історії та культурі: матеріали і дослідження*. – Одеса, 1998. – С. 8–10.
38. Наулко В., Кравцова В. Тенденції розвитку етнонаціональних процесів і міжетнічних взаємин в Україні на сучасному етапі (за матеріалами етносоціальних досліджень) // *Проблеми міграції*. – 2000. – № 1. – С. 28–36.

39. Обушний М. І. Етнонаціональна ідентичність в контексті формування української нації. Автореферат на здобуття наукового ступеня д. політ. наук / НАН України, ІПіЕНД. – К., 1999.
40. Панібудьласка В. Ф. Радянський народ – нова історична спільність людей. – К.: Т-во «Знання» УРСР, 1972. – 48 с.
41. Перепелиця Г. М. Держави, які не спираються на єдність нації – тимчасові // Універсум. – 2011. – № 5-6. – С. 13-14.
42. Прибыткова И. Современные миграционные процессы: обустройство и адаптация ранее депортированных крымских татар в Крыму // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2000. – № 1. – С. 152–162.
43. Прибыткова И. В поисках новых идентичностей: Украина в этнорегиональном измерении // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2001. – №3. – С. 60–78.
44. Прибыткова И. Помаранчевый мир над Майданом: социальная дистанция как индикатор консолидации общества // Вестник Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина. «Социологические исследования современного общества: методология, теория, методы». – 2006. – № 723. – С. 133–139.
45. Прибыткова И. М. Пространственная самоорганизация населения: теоретико-методологические предпосылки исследования // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2009. – № 4. – С. 84–98.
46. Римаренко Ю. І. Національний розвій України: проблеми і перспективи. – К.: Юрінком. – 1995. – 272 с.
47. Розумний М. Ідея нації в суспільній свідомості / М. Розумний // Українська ідея на тлі цивілізації. – К.: Либідь, 2001. – С. 38–71.
48. Розумний М. Національна ідея: відкритість новому світу як інтеграційний орієнтир українського суспільства / М. Розумний // Україна на шляху до Європи. – К., 2006. – С. 395–409.
49. Розумний М. М. Суспільні ідеї як чинник формування політичної нації: Дис. док. політ. наук: 23.00.03 / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2007.
50. Політична система сучасної України: особливості становлення, тенденції розвитку: Монографія за ред. Ф. М. Рудича. – К.: Парламент. вид-во, 1998.
51. Рудич Ф. Політична нація України: передумова утвердження єдиної держави // Віче. – 2010. – №21. – С. 26–28.
52. Субтельний О. Україна: Історія. – К.: Либідь, 1993. – 720 с.
53. Степико М. Т. Буття етносу: витоки, сучасність, перспективи (філософсько-методологічний аналіз) / М. Т. Степико; НАН України. Ін-т філос. ім. Г. С. Сковороди. – К.: Знання, 1998. – 250 с.
54. Степико М. Т. Філософсько-методологічний аналіз становлення та буття етнонаціональних спільнот: Автореф. дис... д-ра філос. наук / М. Т. Степико; Ін-т філос. ім. Г. С. Сковороди НАН України. – К., 1999. – 34 с.
55. Степико М. Консолідація української нації: проблеми та перспективи // Вісник НАНУ. – 1999. – № 6. – С. 16–26.
56. Степико М. Становлення політичної нації / М. Степико // Політика і час. – 2001. – № 4. – С. 8–15.
57. Степико М. Українська політична нація: проблеми становлення / М. Степико // Політичний менеджмент. – 2004. – № 1. – С. 19–29.
58. Степико М. Т. Українська ідентичність: феномен і засади формування: монографія / М. Т. Степико. – К.: НІСД, 2011. – 336 с.
59. Шемшученко Ю. С., Римаренко Ю. І. Національно-державне будівництво: Концептуальні підходи, сучасна наукова література. – К., 1999.
60. Шкляр Л. Є. Етнонаціональні чинники державотворення: політологічний аналіз: Дис... д-ра політ. наук: 23.00.02 / НАН України. – К., 1996.
61. Шпорлюк Р. Імперія та нації / Пер. з англ. – К.: Дух і Літера, 2000. – 354 с.
62. Шпорлюк Р. Творення модерної України: західний вимір // Критика. – 2004. – Ч. 7-8. – С. 16–26.
63. Шимченко Л. А. Політично-громадянська ідентифікація як націєтворчий чинник // Гуманітарний вісник Переяслав-Хмельницького ДПУ імені Григорія Сковороди: Науково-теоретичний збірник. – Переяслав-Хмельницький, 2006. – Вип. 9. – С. 200–204.
64. Костомаров М. І. Закон Божий (Книга буття українського народу). – К.: Дніпро, 1985. – 40 с.
65. Миллер А. И. «Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX века). – СПб.: Алетейя, 2000. – 260 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.history.org.ua/?litera&id=7013>
66. Миллер А. И. Россия и русификация Украины в XIX веке // Россия – Украина: история взаимоотношений / Отв. ред: Миллер А. И., Репринцев В. Ф., Флоря Б. Н. – М.: Языки русской культуры, 1997. – 248 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://litopys.org.ua/vzaimo/vz12.htm>
67. Міхновський М. І. Самостійна Україна. – К.: Дюкор, 2002. – 80 с.
68. Українські політичні партії та громадські рухи Наддніпрянщини на початку ХХ століття // Історія України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://histua.com/knigi/aktualni-problemi-istorii-ukraini/ukrainski-politichni-partii-ta-gromadski-ruxi-naddniprojanshchini-na-pochatku-xx-stolittya>
69. Українська Центральна Рада (УЦР) // Історія Полтави [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://histpol.pl.ua/pages/content.php?page=634>
70. Конституція Української Народньої Республіки (Статут про державний устрій, права і вільності УНР) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/n0002300-18>

71. Материали о Донецко-Криворожской Республике. Сост. и предисл. Х.Мышкис // Літопис Револуції: Журнал Істпарту ЦК КП(б)У, № 3(30). – 1928.
72. Курас І. Солдатенко В. Ілюзії і практика національного нігілізму: погляд із сьогодення на Донецько-Криворізьку республіку // Пам'ять століть. – 2000. – № 6. – С. 60–77.
73. Корнилов В. В. Донецко-Криворожская Советская Республика: Расстрелянная мечта. – Харьков: «Фолио», 2011.
74. Солдатенко В. Донецько-Криворізька республіка. Історія сепаратистського міфу // Історична правда. – 2011. – 11 лютого [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.istpravda.com.ua/articles/2011/02/11/23624/>
75. Гуляйполе – вольное государство батьки Махно // Кокотюха А., Скляренко В., Сядро В., Харченко П. 50 знаменитых загадок истории Украины. – Харьков : Фолио, 2010.
76. Малахов В. П., Степаненко Б. А. Одеса, 1900–1920 рр. Люди. Події. Факти. – Одеса : Optimum, 2004. – 448 с.
77. Українізація радянських установ (декрети, інструкції і матеріяли). – Харків. – 1925.
78. Идеология чучхе // Северная Корея от А до Я [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://world.kbs.co.kr/russian/event/nkorea_nuclear/general_04b.htm
79. Міжвоєнна Україна під владою тоталітарної системи. Національна політика більшовиків в Україні. Українізація // Лановик Б. Д., Лазарович М. В. Історія України. – К. : Знання-Прес, 2006. – 598 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.history.vn.ua/book/dovidnik/198.html>
80. Жертвы репрессий / Отв. ред. Шемшученко Ю. С. – К. : Юринформ, 1993. – 275 с.
81. Сіроченко Г. В. Політичні репресії 20-30-х років ХХ ст. на території України: історіографія питання [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.nbuv.gov.ua/Portal///Soc_Gum/Gileya/2012_60/Gileya60/I30_doc.pdf
82. Чернышов В. Украинизация как она была // Украинские Страницы. История национального движения Украины 1800–1920 гг. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ukrstor.com/ukrstor/czernyszew-ukrainisazija.html>
83. Захаров Є. Дисидентський рух в Україні (1954–1987) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://archive.khpg.org/index.php?id=1162536313>
84. Кремень В. Г., Базовкін С. Г. Політичні партії України: порівняльний аналіз програмних документів. – К. : НІСІ, 1993.
85. Програма Української республіканської партії. – К. : Рухінформ, 1990. – С. 71.
86. Статут і Програма Демократичної партії України. – К. : Слово, 1993. – С. 4.
87. Терзі О. С. Участь політичних партій України у прийнятті Декларації про державний суверенітет (історичний аспект) // Наука. Релігія. Суспільство. – 2010. – № 1. – С. 141–144.
88. Андрущенко Е. С. Об'єднання «Державна самостійність України» у політичному житті 1989–2003 рр. // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – 2010. – Вип. ХХІХ. – С. 232–238.
89. Програма Соціал-Національної Партії України // Націонал-революційний часопис ВАТРА [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.vatra.cc/sotsial-natsionalizm/prohrama-sotsial-natsionalnoyi-partiyi-ukrayiny.html>
90. Конституція України : Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/254k/96-вр>
91. Зімон Г. Демократія та нація: демократія та загроза // Україна. Процеси націєтворення / Упор. Андреас Каппелер; пер. з нім. – К. : К.І.С., 2011. – 416 с.
92. Тимчук У., Коваль М. Гуманітарний шок. Гуманітарна політика нового уряду буде антиреформаторською та антиукраїнською // Український тиждень. – 2010. – № 11. – 19–25 березня.
93. Про засади внутрішньої і зовнішньої політики : Закон України від 01.07.2010 № 2411-VI [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2411-17>
94. Про засади державної мовної політики : Закон України від 03.07.2012 № 5029-VI [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/5029-17>.